М29

3158-р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

МАРТИНЮК Тетяна Анатоліївна

УДК 37.091.12 – 053.6:178

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ

13.00.05 – соціальна педагогіка

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

НБ НПУ

100068542

Київ – 2011

7636

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Волинському національному університеті імені Лесі Українки, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Гусак Петро Миколайович,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
завідувач кафедри соціальної педагогіки;

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Поліщук Віра Аркадіївна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри соціальної роботи;

кандидат педагогічних наук, доцент
Золотова Галина Дмитрівна,
Луганський національний педагогічний університет
імені Тараса Шевченка, доцент кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи.

Захист відбудеться 19 травня 2011 року о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.09 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «15» квітня 2011 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради **Л. М. Вольнова**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність теми. В умовах соціальної нестабільності в суспільстві, зростання рівня злочинності та посилення соціальних аномалій останнім часом особливо гостро постає питання попередження залучення підростаючого покоління до вживання психоактивних речовин. Наркоманія як явище набуває все більшого поширення серед дітей та молоді, котрі легко піддаються негативним впливам та шукають вихід зі складних ситуацій саме у наркотичному сп'янінні. Означена ситуація значною мірою пов'язана з тим, що наявна система заходів протидії вживанню психоактивних речовин має недостатньо послідовний характер і не завжди є адекватною до реального стану справ. Так, аналіз даних моніторингу вживання психоактивних речовин (ПАР) дітьми і молоддю, а також ходу та результатів профілактичної антинаркотичної роботи, що здійснюється Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським медичним та моніторинговим центром з алкоголю та наркотиків, Українським інститутом соціальних досліджень, дав змогу виявити низку *суперечностей*, що зумовлюють загострення потреби молоді у вживанні психоактивних речовин, оскільки:

– питання вживання ПАР окреслено лише проблемами, якими займаються інституції охорони здоров'я і правоохоронні органи при недостатній визначеності науково обґрунтованої концепції формування здорового способу життя та виявленні її взаємозв'язку з профілактикою вживання ПАР на різних рівнях антинаркотичної роботи;

– здоровий спосіб життя пропагується не через формування алгоритмів і правил раціональної та соціально-активної поведінки, а через недостатньо продумані форми роботи інформаційного характеру, якими лише «залякують» підлітків;

– знижується вік, з якого починається включення до вживання психоактивних речовин, без урахування цього у розробці змісту профілактики, а також зростання кількості неповнолітніх – уживачів психоактивних речовин без належного контролю такої ситуації їхнім найближчим оточенням;

– посилюється вплив молодіжної наркоманійної субкультури, що пропагує «престижність» та доступність вживання ПАР, при недостатній різноманітності альтернативних соціально-схвалюваних форм самореалізації молоді тощо.

Безперечно, означеним проблемам приділяють увагу дослідники різних галузей знань: соціологи – Ю. Л. Бєлоусов, В. І. Лазаренко, В. І. Подшивалкіна, О. О. Сердюк та ін.; психологи – Н. П. Бурмака, Н. Ю. Максимова, В. Д. Менделевич, О. В. Савчук, Р. Г. Садикова, О. Т. Чередниченко та ін.; педагоги та соціальні педагоги – О. В. Безпалько, П. М. Гусак, І. Д. Звєрева, Г. Д. Золотова, А. Й. Капська, О. Г. Карпенко та ін.; медичні працівники – В. В. Беспалько, С. Б. Ваісов, І. М. П'ятницька, І. Д. Спірна та ін.; наркологи – В. С. Бітенський, Д. В. Колесов, Ц. П. Короленко, А. Є. Лічко, Е. В. Мельник, П. І. Сидоров, А. М. Скрипников та ін.; кримінологи – В. Г. Пшеничний, Л. В. Раєцька, М. С. Хруппа та ін. Загалом у їхніх дослідженнях відзначається підвищення інтересу неповнолітніх до психоактивних речовин, що пов'язується зі змінами, які відбуваються в суспільстві. Різні аспекти порушеної проблеми висвітлено й у працях зарубіжних науковців:

Г. Ботвіна, К. Гріффіна, Д. Кендела, М. Ландрі, В. Міллера, Б. Спрангера, Дж. Хоукінса та ін.

Предметом спеціальних досліджень вітчизняних науковців стали: питання динаміки, чинників та сутності вживання ПАР (О. Г. Годлевський, О. В. Катілов, Н. А. Литвинова, В. О. Савуляк, В. А. Солдатенко, В. Ю. Юнак та ін.); особливості особистості неповнолітнього адикта (Н. Є. Завацька, Б. А. Леко, Б. М. Ткач, Л. Ф. Щербина та ін.); теоретичні основи антинаркотичної профілактичної роботи та особливості організації її з дітьми та молоддю в умовах навчального закладу (С. І. Болтівець, В. В. Бурлака, Т. В. Вайніленко, О. А. Листопад, С. Д. Максименко, А. М. Нагорна, О. П. Песоцька, О. І. Пилипенко, І. О. Шишова та ін.); технології превентивного виховання (Л. Є. Гурінчук, Л. В. Кальченко, М. Ф. Мосьпан, В. М. Оржеховська та ін.); зміст соціальної та соціально-педагогічної роботи з уживачами психоактивних речовин (А. М. Бойко, Б. Г. Лазаренко, Н. В. Марченко, О. А. Мурашкевич, Т. Є. Федорченко та ін.); а також питання підготовки фахівців до організації антинаркотичної профілактичної роботи (Н. С. Відерман, Н. П. Пихтіна, В. А. Поліщук, В. М. Приходько, Н. Г. Радченко, О. В. Тютюнник та ін.).

Водночас глибший аналіз порушеної проблеми дає змогу констатувати, що не достатньо вивченим є питання про чинники, що впливають на формування установки у підлітків до вживання психоактивних речовин. Дотепер вплив соціальних чинників, зокрема на включення підлітків до вживання ПАР, не був предметом спеціального наукового вивчення. Окрім того, існує потреба в цілісному та комплексному обґрунтуванні соціально-педагогічних засад профілактичної роботи з підлітками, які вживають психоактивні речовини.

Об'єктивна значущість і недостатній рівень теоретичної дослідженості проблеми вживання ПАР підлітками у соціально-педагогічній науці та умов її практичного розв'язання на рівні стратегії і тактики профілактики такого вживання зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «***Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками***».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри соціальної педагогіки Волинського національного університету імені Лесі Українки та є складовою частиною комплексної наукової теми «Соціально-педагогічні умови формування здорового способу життя підлітків», над якою працює кафедра (2005–2010 рр.).

Тему дисертації затверджено вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 25.12.2008 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29.09.2009 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати стратегію і розробити тактику – умови, форми та методи здійснення соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками у загальноосвітньому закладі та експериментально перевірити ефективність цих складових у профілактичній роботі.

Мета зумовила розв'язання таких **завдань дослідження:**

1. Розкрити сутність і особливості вживання підлітками психоактивних речовин та прояви їх залежності.

2. Виявити основні чинники, що впливають на вживання підлітками психоактивних речовин, і охарактеризувати тенденції впливу групи розесників на цей процес.

3. Дослідити реальний стан і проблеми антинаркотичної профілактичної роботи з підлітками в умовах загальноосвітнього закладу.

4. Обґрунтувати стратегію та розробити тактику – форми та методи організації соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками.

5. Експериментально перевірити програму антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок і виявити соціально-педагогічні умови її ефективного впровадження.

Об'єкт дослідження – процес профілактики вживання психоактивних речовин підлітками.

Предмет дослідження – стратегія, тактика та умови соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками у загальноосвітніх навчальних закладах.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі *методи дослідження: теоретичні* – аналіз медичної, соціологічної, психологічної та соціально-педагогічної літератури для обґрунтування понятійного апарату дослідження; порівняння, систематизація, узагальнення досліджених даних для виявлення наявних наукових підходів до вирішення означеної проблеми; *моделювання* для визначення стратегії та розробки тактики організації соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками; *емпіричні* – спостереження, опитування, тестування підлітків з метою вивчення рівня їх обізнаності з питаннями вживання ПАР та сформованості у підлітків значущих психосоціальних навичок; анкетування педагогів для оцінювання рівня їхньої готовності до антинаркотичної профілактики; вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, що сприяло оцінці реального стану організації соціально-педагогічної профілактики вживання ПАР у сучасній загальноосвітній школі та розробці програми профілактики; *педагогічний експеримент* (констатувальний, формувальний, контрольний) використовувався для перевірки форм та методів здійснення антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок, що відобразилися у відповідній програмі та виявлення соціально-педагогічних умов її ефективного впровадження; *методи статичної обробки* для виявлення значущості отриманих результатів.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: концептуальні положення філософії, психології, соціальної педагогіки щодо проблем порушення соціалізації у молодіжному середовищі (В. Д. Менделевич, Н. Ю. Максимова, Л. С. Фрідман та ін.); психолого-педагогічні концепції формування особистості підлітка (І. С. Булах, Е. Еріксон, Г. Крайг, І. Ю. Кулагіна та ін.); ідеї превентивної педагогіки (С. О. Белічева, Ю. О. Клейберг, В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко та ін.); соціально-педагогічні основи запобігання відхиленням у поведінці школярів (О. В. Беспалько, А. Й. Капська, С. Я. Харченко та ін.), положення про підходи до організації профілактичної роботи з підлітками, які вживають ПАР (В. С. Бітенський, Д. В. Колесов, І. М. П'ятницька, В. В. Шабаліна та ін.); а також закони України

«Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2009–2013 роки», «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді України», наказ Мінсім'ямолодьспорту від 10.10.07 р. № 3611 «Про затвердження та впровадження галузевого стандарту надання соціальних послуг вживачам психоактивних речовин, в тому числі ін'єкційних наркотиків, і їх близькому оточенню» та ін.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

– *вперше теоретично обґрунтовано* стратегію соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками, що включила стратегічні рівні профілактики, відповідні їм мету і результат, зміни у поведінці підлітків, які пов'язані з уживанням ПАР, та ґрунтувалася на компетентнісному підході (знання заради умінь); *розроблено* тактику соціально-педагогічної профілактики вживання ПАР підлітками; *виявлено* комплекс соціально-педагогічних умов, необхідних для ефективного функціонування системи антинаркотичної профілактики (цілеспрямована оптимізація групового та міжособистісного спілкування підлітків для формування психосоціальних навичок, позитивний особистісний вплив соціального педагога, активна участь лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків); *обґрунтовано* вплив підліткової групи як самостійного соціального чинника при залученні ровесників до вживання ПАР і припинення такого вживання; *розкрито* роль особистості соціального педагога при організації групової профілактичної роботи з підлітками;

– *окреслено* стадії вживання ПАР, що дало змогу *уточнити* зміст понять «вживання психоактивних речовин», «шкідливі звички», «адиктивна поведінка», «зловживання» та «залежність від уживання психоактивних речовин» підлітків;

– *подальшого розвитку* набули організаційні форми, методи та засоби організації профілактичної антинаркотичної роботи на основі формування психосоціальних навичок.

Практичне значення одержаних результатів полягає в експериментальній перевірці тактики, умов, форм і методів організації соціально-педагогічної профілактики вживання ПАР підлітками; впровадженні в реальних умовах експериментальної програми «Антинаркотична профілактична робота» на основі формування психосоціальних навичок та розробці методичних рекомендацій «Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками», в яких подано низку діагностичних методик, тренінгових занять та вправ, адаптованих до завдань профілактичної роботи.

Основні положення, висновки й рекомендації, сформульовані на основі дослідницьких матеріалів, *упроваджено* у соціально-виховний процес: ЗОШ I–III ступенів с. Липини Луцького району (довідка № 218 від 03.09.10 р.), ЗОШ I–III ступенів с. Павлівка Іваничівського району (довідка № 137 від 14.09.10 р.), ЗОШ I–III ступенів с. Замличі Локачинського району (довідка № 150 від 08.09.10 р.) Волинської області, навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I–III ступенів – правознавчий ліцей з посиленою фізичною підготовкою» м. Луцька (довідка № 363/01-16 від 03.09.10 р.); апробовано у Луцькому педагогічному коледжі (довідка № 469 від 02.09.10 р.) та Волинському національному університеті імені Лесі Українки (довідка № 3/3550 від 15.09.10 р.).

На етапі констатувального експерименту діагностикою було охоплено 616 підлітків, а на етапі формувального – 360 підлітків (160 осіб – ЕГ та 200 осіб – КГ). На різних етапах дослідження до роботи залучалися члени педагогічного колективу шкіл (59 педагогів-предметників, 34 класних керівники, 7 заступників директора з виховної роботи), соціальні педагоги (15 осіб) і студенти – майбутні соціальні педагоги (84 особи).

Особистий внесок здобувача. У статті «Уживання психоактивних речовин та їхній вплив на здоров'я підлітків», опублікованій у співавторстві з П. М. Гусаком, автором наведено методику дослідження ситуації вживання ПАР підлітками та результати проведеного опитування.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження відображено у доповідях і виступах на наукових і науково-практичних конференціях: *міжнародних* – «Соціально-педагогічні аспекти сприяння здоров'ю учнівської та студентської молоді» (Луцьк, 2008), «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (Луцьк, 2009), «Відповідальне ставлення до здоров'я: теорія та технології» (Луцьк, 2010), «Glowne zadania pedagogiki jutra» (Замость, Польща, 2010); *Всеукраїнській* – «Духовна культура України: реалії та перспективи» (Рівне, 2010); *міжвузівських* – «Самоефективність особистості у контексті інтеграції України у світовий науково-освітній простір» (Луцьк, 2010); щорічних *звітних науково-практичних конференціях* професорсько-викладацького складу педагогічного інституту Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, 2008–2010).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено у 9 друкованих працях. Серед них: 1 методичні рекомендації, 4 статті у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України (3 одноосібних, 1 стаття у співавторстві), 1 стаття у закордонному виданні (Польща), 3 тези доповідей.

Загальний обсяг особистого доробку становить 6,9 друкованих аркушів.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, висновків; містить 4 додатки (на 37 сторінках) та список використаних джерел (338 позицій, із них – 18 іноземною мовою). Повний обсяг тексту дисертації становить 276 сторінок, із них 200 сторінок основного тексту. Роботу ілюстровано 21 рисунком і 6 таблицями, що займають 26 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, його мету і завдання, визначено об'єкт, предмет, окреслено методи дослідження, розкрито теоретичні та методологічні засади дослідження, висвітлено наукову новизну та практичне значення роботи; наведено дані про апробацію та впровадження результатів дослідження у практику, відомості про структуру роботи.

У *першому розділі* – **«Вживання психоактивних речовин підлітками як соціально-педагогічна проблема»** – розкрито особливості вживання ПАР підлітками та формування залежності від них; виявлено основні чинники, що впливають на залучення підлітків до вживання ПАР, та охарактеризовано вплив групи однолітків на означений процес.

Встановлено, що категорія поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР, розглядається у межах складних і багатоманітних поведінкових проявів особистості. Вона включає не тільки психолого-педагогічні відхилення, а й медичні, патологічні порушення. Це зумовлює використання вітчизняними науковцями під час опису фактів вживання ПАР низки не завжди синонімічних понять, зокрема поняття «адиктивна» (Н. П. Бурмака, Г. Д. Золотова, Н. Ю. Максимова, О. В. Савчук та ін.) та «залежна поведінка» (Ю. Л. Бєлоусов, Н. Є. Завацька, О. О. Сердюк та ін.), «залежність» (А. М. Бойко, Е. В. Мельник, Л. Ф. Щербина та ін.), «вживання наркогенних засобів» (М. М. Окаринський, О. І. Пилипенко та ін.), «наркотизм» (Ю. Л. Бєлоусов, В. Г. Пшеничний, М. С. Хруппа та ін.), «наркогенні звички» (В. М. Оржеховська та ін.), «наркозалежність» (В. В. Бурлака та ін.), «наркоманія» (В. В. Беспалько, О. А. Листопад, А. М. Нагорна, І. О. Шишова та ін.) тощо.

Суть поняття «*вживання психоактивних речовин*» охарактеризовано як прояв прийому ПАР, що завдає шкоди фізичному і психічному стану, правоздатності та соціальному статусу підлітка, а також осіб, що відчувають вплив цього підлітка. Наголошено, що «*стадії вживання ПАР*» є сукупністю вчинків, що можуть проявлятися у вигляді такої послідовності: контакт – експериментування (або нерегулярне вживання ПАР) – вживання регулярне ПАР – зловживання ПАР – залежність від уживання ПАР.

Означений підхід дав можливість розмежувати поведінкові прояви, пов'язані з уживанням ПАР. Зокрема, поняття «*шкідливі звички*» використано для пояснення фактів уживання ПАР, які не досягають міри зловживання; поняттям «*зловживання*» розкрито факти регулярного та частого вживання ПАР упродовж тривалого часу з появою негативних наслідків. Поняття «*адиктивна поведінка*» використано для позначення систематичного вживання психоактивних речовин до того, як від них сформувалася індивідуальна психологічна та фізіологічна залежність, що уможливлює надання соціально- та психолого-педагогічної допомоги. Поняття «*залежність від уживання ПАР*» визначено як надмірну прихильність підлітка до психоактивної речовини з втратою контролю над своєю поведінкою.

Саме явище вживання ПАР розглянуто як таке, що зумовлене низкою *чинників: індивідуально-психологічних* (тип акцентуації характеру, особистісні якості, прагнення до самоствердження та ін.); *біологічних* (ступінь початкової толерантності, обтяжена спадковість, органічні ураження мозку, природа речовини, що вживається та ін.); *соціальних* (доступність, мода, можлива відповідальність, вплив групи підлітків). Відзначено, що *вплив групи* є найбільш значущим соціальним чинником, що впливає на включення до вживання ПАР осіб підліткового віку.

Виявлено, що надмірна піддатливість підлітків впливу групи зумовлена необхідністю задоволення потреб у приналежності до певної чи конкретної групи, безпеці, зміні самооцінки, прагненні уникнути негативних емоцій, пов'язаних зі статусом «ізольованих» і «відкинутих» у формальних групах, почуттям самотності тощо. При цьому вживання ПАР є одним із засобів, який дає змогу реалізувати ці потреби.

Груповий характер уживання ПАР підлітками позначено як феномен «групової соціальної залежності» (підліток відносно легко залучається до вживання ПАР,

оскільки від однієї залежності – від групи він переходить до іншої – від ПАР, яка поступово стає домінуючою). Доведено, що вплив групи та друзів може бути вирішальним чинником не тільки початку вживання ПАР, а й після припинення їх уживання, а інші чинники (в тому числі й турбота про здоров'я) не будуть такі ефективні. Це дало змогу спрогнозувати оптимальний спосіб запобігання залученню підлітків до вживання ПАР: вчасне виявлення і руйнування наркоманійної групи, а також організація групової соціально-педагогічної профілактичної роботи з підлітками для забезпечення реалізації їхніх соціальних потреб і формування необхідних психосоціальних навичок.

У *другому розділі* – **«Емпіричне дослідження соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками»** – проаналізовано стан антинаркотичної профілактичної роботи з підлітками в умовах загальноосвітнього закладу; обґрунтовано стратегію і тактику організації соціально-педагогічної профілактики вживання підлітками ПАР, що відображено у стратегічній моделі соціально-педагогічної профілактики вживання ПАР підлітками та програмі антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок.

У розділі подано результати *пілотного експерименту*, в ході якого: проаналізовано рівень теоретичної обґрунтованості питань антинаркотичної профілактики; вивчено досвід організації антинаркотичної профілактичної роботи у низці шкіл України; виявлено труднощі та недоліки в практичній роботі шкіл щодо профілактики вживання ПАР; здійснено опитування педагогів та підлітків для оцінювання рівня їх обізнаності з питаннями вживання ПАР, а також діагностовано вплив індивідуально-психологічних і соціальних чинників на рівень наркотизації підлітків.

Установлено, що ефективні превентивні стратегії формуються зі значними труднощами, що зумовлено відсутністю єдиного концептуального та системного підходів і домінуванням розгляду окремих, ізольованих, переважно відомчих, проблем. Поряд із цим, низку важливих положень, насамперед ранньої, первинної профілактики, вже розроблено і можна використовувати. Серед них: перевага первинного профілактичного підходу до вирішення проблем уживання ПАР; визначення принципу комплексного (міжвідомчого) підходу до вирішення проблем профілактики вживання ПАР; пріоритетність у необхідності розробки профілактичних підходів, сфокусованих на соціальних чинниках.

Вивчення досвіду організації антинаркотичної профілактичної роботи у школах України показало, що останнім часом розроблено та впроваджено певні навчальні та освітні програми («Валеологія», «Школа життєтворчості особистості» та ін.), головною метою яких стало вироблення в учнів навичок здорового способу життя. Такі програми мають переважно локальний характер.

За допомогою адаптованої автором «Схеми оцінки наркотичної ситуації в школі» виявлено такі недоліки у практичній роботі шкіл: територія багатьох шкіл не впорядкована з точки зору ризику наркотизації; в окремих школах не ведеться облік осіб з девіантною поведінкою та тих, які живуть в адиктивних сім'ях; у

низці шкіл керівництво системою роботи (а не окремими заходами) щодо профілактики вживання ПАР та формування ЗСЖ є досить слабким та ін.

У ході діагностики було використано розроблені автором анкети «Опитувальник для педагогів щодо профілактики вживання ПАР школярами» та «Опитувальник для підлітків щодо вживання ПАР», тестові методики – «Шкала самооцінки», адаптована для учнів 6–8 класів, «Тест вивчення комунікативних умінь» та «Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі», а також спостереження за діяльністю підлітків і бесіди з ними.

Опитування проведено серед педагогів та учнів 6–8 класів. Аналіз результатів анкетування педагогів (100 осіб) показав, що лише 25 % із них оцінюють свою підготовленість до антинаркотичної профілактики як достатньо високу; для 80 % респондентів основним джерелом підготовки до профілактики є статті в газетах і журналах; лише 11 % – відвідували спеціальні семінари та тренінги. Крім того, 47 % педагогів переконані у відсутності в їхній школі проблем з уживанням ПАР, а 60 % – що «псування хорошого хлопчика» здійснюється «поганою компанією». Загалом школи готові активно включитися в процес антинаркотичної роботи, однак для цього необхідно підвищити рівень поінформованості та професійної компетентності самих педагогів.

Щодо підлітків (212 хлопчиків та 204 дівчинки), то вони оперують широкими знаннями про кінцевий результат уживання ПАР (88,3 % – 367 осіб), ототожнюють уживачів з важкохворими (57 % – 237 осіб), мають досить розмиті уявлення про проміжну шкоду ПАР, особливо первинну (лише для 30 % – 125 осіб – вживання ПАР пов'язується із залежністю від них). Така ситуація зумовлює безпечність підлітків стосовно пропозицій ПАР їх зовні здоровими друзями та відсутність у них навичок, щоб захистити себе від залучення до вживання ПАР (62,8 % – 260 осіб).

За результатами тестування (84 хлопчики та 116 дівчаток) установлено, що у підлітковому віці такі чинники ризику наркотизації, як потреба в пошуку вражень, депресія, знижена стресостійкість, проявляються слабо. Водночас підлітки потребують розвитку чинників наркостійкості, якими є психосоціальні навички: спілкування (у 46 % – 92 особи – низький рівень комунікативних умінь), самоусвідомлення (у 37 % – 74 особи – самооцінка неадекватна), критичного мислення (у 40 % – 80 осіб – високий ступінь конформізму), вирішення проблем та самостійного прийняття рішень (у 30 % підлітків – 60 осіб – виражений особистісний профіль «залежний»). Саме ці навички можуть забезпечити самодостатність підлітка, опір його тиску оточення, сформованість стійкої антинаркотичної позиції.

Враховуючи означене, було побудовано *стратегічну модель соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками* (рис. 1). Розроблена модель відобразила основні *стратегічні напрями* профілактичної роботи з підлітками, які вживають ПАР, зокрема: зміна ціннісного ставлення до ПАР; формування особистої відповідальності за свою поведінку, що обумовлює зниження попиту на психоактивні речовини; вироблення психосоціальних навичок.

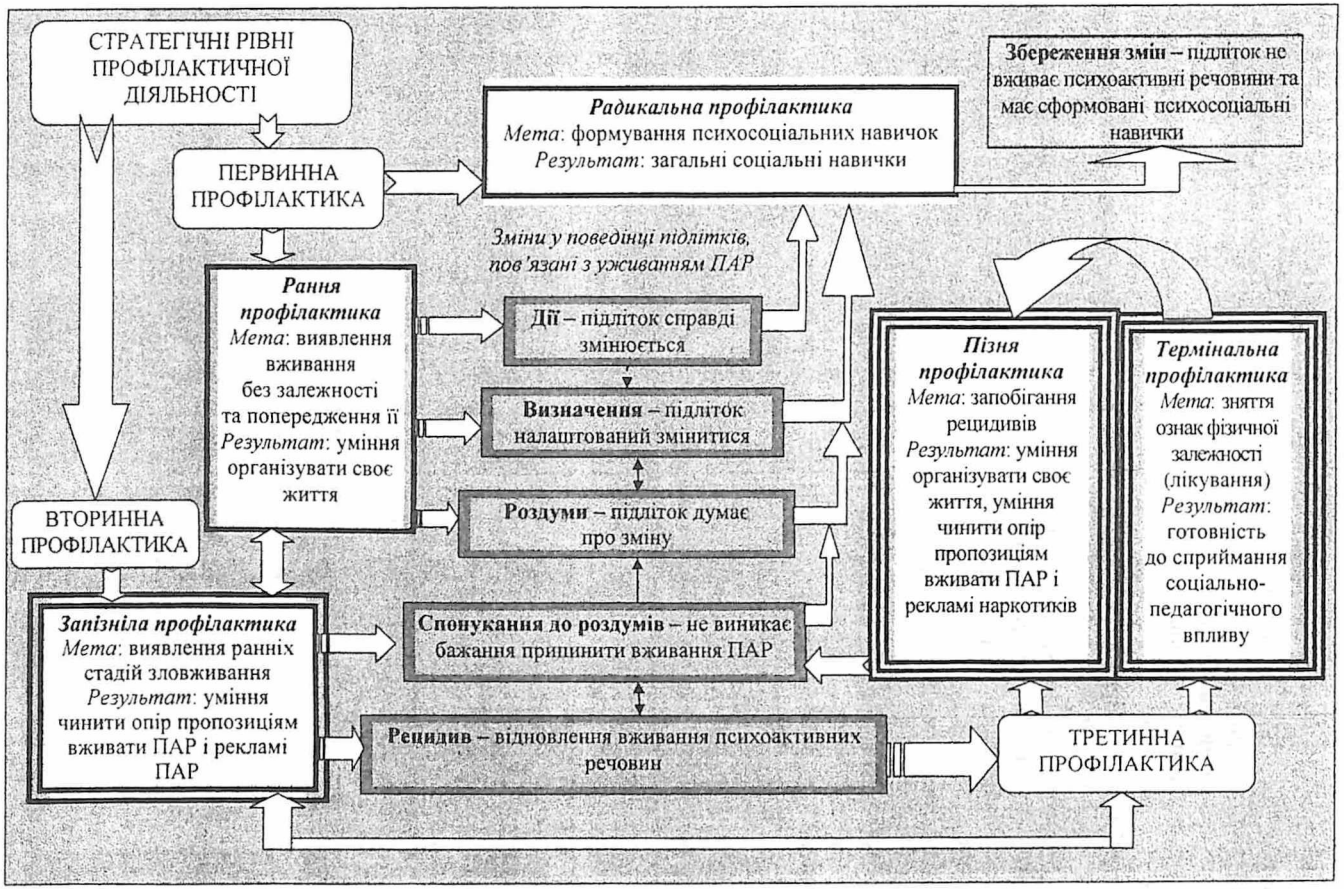

Рис. 1. Стратегічна модель соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками

Ґрунтуючись на компетентнісному підході (знання заради вмінь) та вікових особливостях підлітків, окреслено зміст соціально-педагогічної роботи з ними на кожній стадії вживання ПАР, сформульовано завдання та передбачено кінцеві результати профілактичної роботи з формування у підлітків необхідних психосоціальних навичок. У роботі ми розглядали *психосоціальні навички* як навички особистісної поведінки та міжособистісної взаємодії, що дають підлітку змогу контролювати і спрямовувати своє життя, розвивати позитивну адаптацію до соціального оточення та вносити зміни в навколишнє середовище відповідно до своїх інтересів і потреб (за О. П. Песоцькою).

Стратегічна модель обумовила необхідність раннього профілактичного втручання, оскільки підлітки володіють вищою сприйнятливістю до профілактичних впливів порівняно з дорослими. *Концептуальними основами* профілактичної роботи було визнано: розгляд профілактичної антинаркотичної роботи переважно як соціальної, найбільш масової, орієнтованої на загальну популяцію підлітків; спрямування профілактичних зусиль не тільки на попередження розвитку хвороби, а й на формування здатності зберегти конструктивну поведінку. *Метою* антинаркотичної профілактики встановлено профілактику вживання психоактивних речовин та виникнення залежності від уживання психоактивних речовин серед підлітків. *Завданнями* антинаркотичної соціально-педагогічної допомоги підлітку стали: зміна особистісного ставлення до ПАР, формування у підлітків особистої відповідальності за свою поведінку (що обумовить зниження попиту на психоактивні речовини) та вироблення психосоціальних навичок. У *кінцевому результаті* прогнозується відсутність фактів уживання підлітком психоактивних речовин та сформованість психосоціальних навичок.

У межах стратегічної моделі розроблено та апробовано *програму антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок*. Вона відображає *тактику* профілактичної роботи з підлітками, які вживають ПАР, за такими *напрямами*: 1) научіння позитивним психосоціальним навичкам; 2) антинаркотичне виховання; 3) позитивна пропаганда здорового способу життя та можливостей отримання допомоги щодо проблем уживання ПАР і залежності; 4) підготовка кадрів для організації ефективної профілактики вживання ПАР; 5) активізація антинаркотичної політики школи з питань усунення зовнішніх чинників наркотизації школярів.

Зміст профілактичної діяльності включав активне навчання комбінації психосоціальних навичок, уміння організовувати своє життя та готовності чинити опір пропозиціям уживати психоактивні речовини.

У процесі профілактики передбачено застосування немедичних *заходів* соціально-педагогічного, освітнього та психологічного спрямування, що сприяли застеріганню проти залучення до вживання ПАР (первинна профілактика), попереджували перехід вживання у залежність (вторинна профілактика), запобігали рецидивам і сприяли відновленню особистісного та соціального статусів підлітка, який уживає ПАР, поверненню його в сім'ю, до освітньої установи, до громадсько-корисної діяльності (третинна профілактика). *Суб'єктами профілактичної роботи* були: нарколог, психолог, соціальний педагог, педагогічний колектив, батьки,

середовище проживання підлітка. Соціальний педагог виконував домінуючу роль у роботі з підлітками без ознак фізичної та індивідуальної психологічної залежності.

Етапи профілактичної діяльності визначено відповідно до встановлених стадій вживання ПАР: контакт, експериментування, початкова стадія зловживання, зловживання. На кожному етапі передбачено здійснення відповідної мотивотворчої діяльності. Вона забезпечувала позитивно спрямовані *зміни у поведінці підлітків, що пов'язані з уживанням* (попередні роздуми → роздуми ↔ визначення ↔ дії ↔ збереження змін), аж до повного припинення вживання. У межах розробленої програми передбачено використання соціально-педагогічних методів і методик. Для підсилення соціально-педагогічного впливу включено засоби психологічного, в тому числі й психокорекційного характеру.

У *третьому розділі* – **«Реалізація процесу соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками»** – подано результати дослідно-експериментальної перевірки програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок та виявлено соціально-педагогічні умови здійснення ефективної профілактики вживання ПАР підлітками.

Ефективність упровадження програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок визначалася за трьома *параметрами*: 1) оцінювання відповідності програми її призначенню (чи відповідає розроблена програма тим вимогам, які висуваються до соціально-педагогічних профілактичних шкільних програм антинаркотичного спрямування); 2) оцінювання самого процесу реалізації програми; 3) оцінювання результатів програми (чи була досягнута її кінцева мета).

Оцінювання програми за першим параметром показало її відповідність тим вимогам, які висуваються до соціально-педагогічних профілактичних шкільних програм антинаркотичного спрямування. Це сприяло її позитивному впровадженню та забезпечило: по-перше, орієнтацію на критичний період підліткового віку; по-друге, навчання комбінації загальних особистісних і соціальних умінь, умінню організовувати своє життя, умінню чинити опір пропозиціям вживати ПАР за допомогою тренінгової роботи; по-третє, навчання підлітків опору ПАР та формуванню у них психосоціальних навичок за допомогою інтерактивних методів; і по-четверте, постійну умовну диференціацію учнів залежно від сформованості в них психосоціальних навичок, міри залученості до вживання ПАР та з метою врахування їхніх культурних, релігійних та ціннісних орієнтацій.

Ефективності реалізації програми сприяло дотримання соціально-педагогічних *принципів*, які відображають особливості формування здорового способу життя та психосоціальних навичок: усебічності, культурної релевантності, оцінювання ефективності, ціннісних орієнтацій, принципу навичок соціальної компетентності, безперервності навчання, мотиваційної готовності, цілісності матеріалу, врахування вікових особливостей, викладу матеріалу відповідно до методів пізнання, опори на вплив групи однолітків та тренування професійної компетентності вчителів.

Реалізація авторської програми оцінювалася у процесі аналізу соціально-педагогічної антинаркотичної роботи, якою було охоплено 360 підлітків – учнів 6–8 класів, а також педагогів, які виявили бажання співпрацювати із соціальним

педагогом під час організації антинаркотичної профілактики. До експериментальної та контрольної груп була включена приблизно однакова кількість підлітків. Однак в експериментальній групі наприкінці проведення експерименту ця кількість знизилася до 160 підлітків (деякі підлітки через хворобу не змогли відвідувати заняття систематично, інші – з суб'єктивних причин).

Встановлено, що профілактичні заняття доцільно організовувати у формі тренінгу психосоціальних навичок, дотримуючись традиційної трирівневої структури (розминка, основний та завершальний етапи). На практиці виявлено, що ефективність групової тренінгової роботи соціального педагога з підлітками забезпечується його підготовкою за принципом «рівний – рівному», а також ознайомленням та оволодінням ним необхідним мінімумом методів і прийомів організації групової роботи. Це нами відображено у методичних рекомендаціях «Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками».

Результати практики роботи з підлітками довели ефективність таких *інтерактивних методів*, як: «Коло» («Мої плани на 10 років», «Подорож у майбутнє «Мені – 30 років», «Продовж речення» та ін.) – на початковому етапі; метод кооперативного навчання («Чорне і біле», «Альф» та ін.), тестування («Думки про наркоманів: правда і брехня», «Суперечливі твердження» та ін.), «мозковий штурм» («Маніпуляції в ЗМІ: як протистояти маніпуляції», «Соціальні стереотипи у вживанні ПАР», «Пиво … чи справді воно не шкідливе» та ін.), рольові ігри («Безпечна поведінка», «Вмій говорити "Ні"», «На дискотеці», «В колі друзів», «Чи ти слабак?», «Ти наш?» та ін.) та пантоміма («Подолання труднощів», «Заборонений плід», «Скульптор», «Моя група», «Співчуття і підтримка» та ін.), використання аналізу історій та ситуації («Мета і значення життя», «Люди і долі», «Мрії та реальність» та ін.), групова дискусія («Групові норми та конформізм», «Самостійність, вибір, відповідальність», «Світ без наркотиків» та ін.) – для вирішення основних завдань заняття та техніки рефлексії – на завершальному етапі.

Важливе місце у змісті тренінгових занять посідає *антинаркотичне виховання*. Низка занять («Залежність. Що це?», «Ми – проти наркотиків», «Я можу сказати «НІ», «Моя позиція», «Маніпуляції в ЗМІ: як протистояти маніпуляції», «Групові норми, конформізм», «Забезпеч майбутнє») спрямовувалися на розвиток у підлітків уміння чинити опір пропозиціям уживати ПАР і рекламі ПАР. Для цього було використано також інші вправи, зокрема «Міфи», «Почуття», «Тости», «Портрет наркомана», «Скульптура залежності» та ін.

Окремий блок тренінгових занять відводився нами для *розвитку психосоціальних навичок* (заняття «Знайомство», «Наша життєва мета: що ми хочемо досягти в житті», «Спілкування, дружба, соціальна підтримка», «Моє «Я», «Я – лідер!», «Негативні переживання, конфлікти», «Стрес», «Творчий звіт-гра «Іспит»). Важливе місце на цих заняттях відводилося підвищенню почуття самоповаги. Зокрема, використовувалися такі методи, як групова дискусія («Годинник життя: минуле, теперішній час і майбутнє»), вправи («Проективний малюнок: намалюйте «я-реальне», «я-ідеальне», «я-очима інших людей», «Діагностика ставлення до себе», «Комплімент» та ін.), метод кооперативного навчання («Спілкування, дружба, соціальна підтримка» та ін.). Проведення спеціального заняття «Тиск

групи» сприяло закріпленню у підлітків навичок прийняття рішень і формуванню навичок нейтралізації групового психологічного тиску.

Для забезпечення комплексного підходу при вирішенні питань профілактики було організовано *підготовку педагогічних кадрів* до профілактичної роботи у *формі навчального спецкурсу «Профілактика вживання ПАР в освітньому середовищі»*, що включив низку соціально-педагогічних семінарів-практикумів («Проблеми залучення батьків дітей, що вживають ПАР, у процес спільної корекційно-реабілітаційної діяльності», «Моделі соціально-педагогічної профілактики вживання ПАР у системі загальної та професійної освіти», «Психологічні механізми формування різних видів залежності» та ін.), а також *тренінгу формування професійної компетентності* «Соціально-гуманітарна функція педагога». Важливе місце у роботі з педагогами-предметниками займала діагностико-консультативна робота: вивчення комунікативних навичок педагогів допомагало організації ними самоаналізу та планування більш конструктивних взаємостосунків із підлітками.

У розділі вміщено дані *оцінювання результатів упровадження програми* та констатовано досягнення прогнозованих результатів. Зокрема, через оптимізацію політики шкіл з питань антинаркотичної роботи було зменшено чинники ризику вживання психоактивних речовин і виникнення залежності серед підлітків, насамперед у навколишньому шкільному середовищі. Проведені заходи сприяли припиненню спроб поширення самих психоактивних речовин, ідей про правомірність їх уживання та полегшення доступу до них у середовищі школярів.

Оцінювання результатів роботи з педагогами засвідчило, що зросла їх інформованість з питань уживання ПАР і способів виявлення учнів, які вживають ПАР (з 12 % до 52 %); підвищилася загальна самооцінка готовності педагогів до проведення антинаркотичної роботи (з 39 % до 64 %). Педагоги оволоділи груповими формами роботи з дітьми та батьками, отримали розробки профілактичних занять з учнями та методичні матеріали для батьківських зборів, проявили готовність упровадження їх у практичну діяльність тощо.

За допомогою «Анкети для контролю сформованості антинаркотичної позиції підлітків» виявлено позитивні зрушення щодо наркостійкості та відповідальності підлітків за власну поведінку у ситуаціях пропозиції та вживання ПАР (табл. 1). У 39,4 % підлітків ЕГ сформувалася адекватна самооцінка інформованості у питаннях вживання ПАР, тобто вони вважають себе поки що лише частково інформованими і готові до сприйняття додаткових знань; а 71 % підлітків КГ лишилися переконані, що вони вже повністю інформовані у цьому питанні. Підлітки ЕГ проявили усвідомлення істинних причин початку вживання ПАР, зокрема 56,9 % зрозуміли, що вживання ПАР – це лише засіб відключитися від проблем; а в КГ таких змін досягли лише 21 % респондентів. Крім того, в ЕГ сформувалися домінуючі чинники припинення наркотизації, зокрема відсоток підлітків, які зрозуміли себе, свої проблеми, мету свого життя, в ЕГ зріс із 20,5 % до 45,6 %, а в КГ навпаки знизився до 19,5 %. Переважаючим чинником наркостійкості в ЕГ стало усвідомлення та прояв учасниками ЕГ готовності до вирішення своїх проблем – 54,4 %; а в КГ переважаючим чинником наркостійкості залишився страх перед покаранням – 39 %.

Таблиця 1

Динаміка сформованості антинаркотичної позиції підлітків

Діагностована ознака			Самооцінка інформованості			Усвідомлення істинних причин початку вживання ПАР				Сформованість чинників припинення наркотизації			Сформованість чинників наркостійкості			
			повна інформованість	часткова інформованість	недостатня інформованість	ствердження в колі друзів	цікавість	відключення від проблем	«кайф»	розуміння значення життя	усвідомлення загрози	інші чинники	усвідомлення та вирішення проблем	відключення від проблем у сім'ї	посилення покарання	
До експ.	ЕГ+КГ	%	*61*	*24,5*	*14,5*	*60,5*	*14,5*	*20*	*5*	*20,5*	*41*	*38,5*	*20,5*	*39*	*40,5*	
		а.п.	122	49	29	121	29	40	10	41	82	77	41	78	81	
Після експ.	ЕГ, %		*55*	*39,4*	*5,6*	*28,7*	*9,4*	*56,9*	*5*	*45,6*	*39,4*	*15*	*54,4*	*39,4*	*6,2*	
	а.п.		88	63	9	46	15	91	8	73	63	24	87	63	10	
	КГ, %		*71*	*18,5*	*10,5*	*48,5*	*21,5*	*21*	*9*	*19,5*	*29*	*51,5*	*25,5*	*35,5*	*39*	
	а.п.		142	37	21	97	43	42	18	39	58	103	51	71	78	

Упровадження програми антинаркотичної профілактичної роботи сприяло розвитку у підлітків ЕГ психосоціальних навичок, що засвідчує їхню наркостійкість. Загалом 77,7 % опитаних удосконалили навички спілкування (було 54 %); у 81,9 % підлітків зріс рівень самоусвідомлення; з 60 % до 75 % зросла стійкість підлітків до впливу оточуючих (рис. 2).

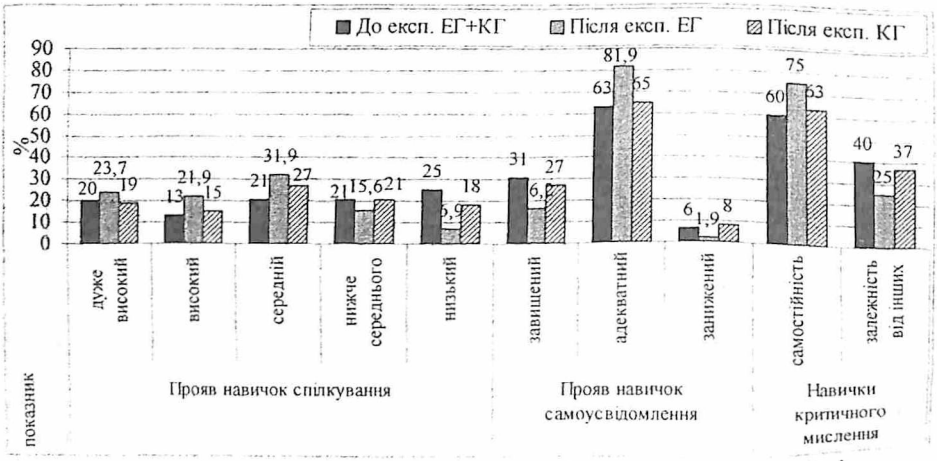

Рис. 2. Динаміка рівня сформованості психосоціальних навичок підлітків

Таким чином, реалізація програми, в якій втілені умови, форми і методи здійснення соціально-педагогічної профілактики, дала можливість значною мірою покращити формування у підлітків установок на здоровий спосіб життя, змінити їх ціннісне ставлення до ПАР, сформувати у них особисту відповідальність за свою поведінку (що обумовило зниження попиту на психоактивні речовини), сприяла розвитку психосоціальних навичок як базового показника їх наркостійкості.

Підтвердженням достовірності впливу педагогічних чинників на особистість підлітка в експериментальній групі стало застосування критерію Фішера.

Виявлено *соціально-педагогічні умови здійснення ефективної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками*, які розгорталися в процесі проведення тренінгу. Перша умова – *цілеспрямована оптимізація групового та міжособистісного спілкування підлітків для формування психосоціальних навичок* обумовлює фокусування уваги на взаємостосунках підлітка з його однолітками та врахування чинників, за яких окремі учні виходять із групи або вся група розпадається (недосконалий організаційний процес – планування занять, склад і стабільність тренінгової групи; не сприйнята дітьми методична робота – баланс емоційної, інформаційної та поведінкової сторін тренінгового процесу, перехід від конвенційних до особистісних відносин; непривабливі для дітей форми організації спільної діяльності та особистісні – індивідуальні особливості підлітків та керівника групи тощо). Встановлено, що поліпшення соціально значущих навичок у процесі групового тренінгу сприяло розвитку просоціальної поведінки підлітків, які не вживали ПАР або лише спробували їх. У них підвищився рівень комунікабельності, налагодилися позитивні стосунки з однолітками та почала формуватися стійка здатність відмовлятися на пропозицію ПАР.

Друга умова – *позитивний особистісний вплив соціального педагога* – посилює мотиваційну готовність підлітка (наявність у соціального педагога потреби враховувати не власні інтереси, а проблеми підлітка) і вимагає постійного здійснення взаємокорегування, прояву соціальним педагогом гнучкості, неупередженого ставлення до реакцій підлітка в процесі взаємодії, готовності пропонувати різні варіанти реагування та бути персоніфікованим джерелом інформації та зразком для наслідування. Доведено, що забезпечення цієї умови можливе при усуненні соціальним педагогом певних недоліків: невирішеність життєвих проблем, відсутність упевненості у власних уміннях успішно здійснювати профілактичну роботу, наявність психологічних бар'єрів у соціально-педагогічному спілкуванні. Водночас постає потреба у стабілізації свого емоційно-вольового стану та попередженні надмірної центрації на певній моделі особистості тощо.

Третя умова – *активна участь лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків* – зумовлена певними їх віковими особливостями, зокрема їх схильністю до наслідування та орієнтацією на думку ровесників, яких вони поважають. Означена умова вимагає підготовки волонтерів через включення до профілактичних програм і формування у них лідерських якостей; організації практичної діяльності при координації керівником групи; здійснення інформаційно-освітньої роботи за методикою «рівний – рівному», соціально-профілактичної роботи, яка сприяє розвитку стереотипів здорової поведінки; постійне удосконалення особистісних лідерських якостей, систематичне розширення їхніх знань, навичок безпечної поведінки.

У розділі констатовано, що розроблена стратегія (відображена у моделі) та впроваджена тактика (у вигляді авторської програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок, форм і методів роботи) сприяли відновленню в підлітків позитивного начала з урахуванням їхніх реальних можливостей, інтересів і схильностей. А провідний вплив особистості соціального педагога та лідерів-ровесників забезпечував у підлітків формування стійкої антинаркотичної позиції.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення актуальної проблеми профілактики вживання психоактивних речовин, що виявляється в розробці стратегії та впровадженні тактики соціально-педагогічної профілактики такого вживання підлітками, які обумовили зміст, форми та методи профілактичної роботи. Результати теоретичного й експериментального дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань і дали підстави для таких *висновків*:

1. Поширення вживання психоактивних речовин спричинило напружені дискусії про природу наркоманії, причини й умови її виникнення тощо. Аналіз досліджень вітчизняних і зарубіжних учених дав змогу стверджувати, що: наявні психолого-педагогічні дані – неоднорідні та суперечливі за характером, а наслідки вживання ПАР часто ототожнюють з їх причинами; існує неузгодженість понять при характеристиці самого явища вживання та залежної поведінки і під час встановлення їхніх причин, умов, мотивів. Зазначено, що жодна концепція прояву поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР, поки що не вважається вичерпною та переконливою.

2. Розкриття сутності та особливостей поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР, показало, що вказана категорія розглядається у межах надзвичайно складних і багатоманітних поведінкових проявів особистості, включаючи не тільки психолого-педагогічні відхилення, а й медичні, патологічні порушення. Доведена наявність понять, які відображають спільний зміст: «адиктивна» та «залежна поведінка», «залежність», «наркотизм», «наркогенні звички», «наркозалежність», «наркоманія» тощо. Нами розмежовано поведінкові прояви, пов'язані з уживанням ПАР. У роботі *вживання психоактивних речовин* охарактеризовано як прояв прийому ПАР, що завдає шкоди фізичному і психічному стану, правоздатності та соціальному статусу підлітка, а також осіб, які відчувають вплив цього підлітка. Наголошено, що *стадії вживання ПАР* є сукупністю вчинків у такій послідовності: контакт – експериментування (або нерегулярне вживання ПАР) – вживання регулярне ПАР –зловживання ПАР – залежність від уживання ПАР. Поняття *«залежність від уживання ПАР»* визначено як надмірну прихильність підлітка до психоактивної речовини з втратою контролю над своєю поведінкою.

3. Вживання ПАР розглянуто як явище, зумовлене низкою *чинників:* індивідуально-психологічних, біологічних, соціальних. Відзначено, що *вплив групи* є найбільш значущим соціальним чинником під час залучення до вживання ПАР осіб підліткового віку, що зумовлено їх необхідністю задоволення потреб у приналежності до певної чи конкретної групи, безпеці, зміні самооцінки, прагненні уникнути негативних емоцій, пов'язаних зі статусом «ізольованих» і «відкинутих» у формальних групах, почуттям самотності тощо. При цьому вживання ПАР є одним із засобів, який дає змогу школярам реалізувати ці потреби. Доведено, що вплив групи та близьких друзів може бути вирішальним чинником не тільки на початку вживання ПАР, а й на стадії припинення їх уживання, а інші чинники (в тому числі й турбота про здоров'я) не будуть такі ефективні.

4. Вивчення реального стану організації соціально-педагогічної профілактики вживання ПАР підлітками дало змогу виявити те, що останнім часом розроблено та впроваджено низку освітніх програм, зокрема «Валеологія», «Основи здоров'я», головною метою яких стало вироблення в учнів навичок здорового способу життя. Зафіксовано й недоліки у цій сфері: територія багатьох шкіл не впорядкована з точки зору ризику наркотизації; в окремих школах не ведеться облік осіб з адиктивною

поведінкою; у деяких школах керівництво системою роботи (а не окремими заходами) щодо профілактики вживання ПАР та формування ЗСЖ є досить слабким та ін. Зазначено і такий негативний факт, що лише 25 % педагогів оцінюють свою підготовленість до антинаркотичної профілактики як достатньо високу; всього 11 % – відвідували спеціальні семінари та тренінги; 47 % педагогів переконані, що в їхній школі проблем з уживанням ПАР школярами немає тощо. Виявлено, що підлітки оперують широкими знаннями про кінцевий результат уживання ПАР (88,3 % – 367 осіб), але недостатньо усвідомлюють проміжну шкоду ПАР (лише для 30 % – 125 опитаних – вживання ПАР співвідносять із залежністю). При цьому вони потребують розвитку окремих психосоціальних навичок: спілкування (46 % – 82 особи), самоусвідомлення (37 % – 74 особи), критичного мислення (40 % – 80 осіб), вирішення проблем та самостійного прийняття рішень (30 % – 60 осіб). Саме вони можуть забезпечити самодостатність підлітка та його опір тиску оточення.

5. У процесі експериментального дослідження побудовано *стратегічну модель соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками.* Вона відобразила основні напрями профілактичної роботи з підлітками, які вживають ПАР, зокрема: зміна ціннісного ставлення до ПАР; формування особистої відповідальності за свою поведінку, що обумовить зниження попиту на психоактивні речовини; вироблення психосоціальних навичок. У межах моделі спрогнозовано та апробовано програму «Антинаркотична профілактична робота» для формування психосоціальних навичок. Означена програма відобразила *тактику* профілактичної роботи з підлітками, які вживають ПАР, і включила такі *напрями*: научіння позитивним психосоціальним навичкам, антинаркотичне виховання, позитивна пропаганда здорового способу життя та можливостей отримання допомоги щодо проблем уживання ПАР і залежності, підготовка кадрів для організації ефективної профілактики вживання ПАР, активізація антинаркотичної політики школи з питань усунення зовнішніх чинників наркотизації школярів. Зміст профілактичної діяльності включав активне навчання комбінації загальних особистісних і соціальних умінь, уміння організовувати своє життя та здатність чинити опір пропозиціям уживати психоактивні речовини.

6. Експериментальне впровадження програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок дало змогу зафіксувати досягнення прогнозованих результатів: через зміну політики шкіл з питань антинаркотичної роботи було зменшено чинники ризику вживання психоактивних речовин і виникнення залежності серед підлітків, насамперед, у навколишньому шкільному середовищі. Просвітницька робота з педагогами засвідчила зростання їх інформованості з питань вживання ПАР і способів виявлення учнів, які вживають ПАР (до – 12 %, після – 52 %), підвищилася загальна готовність педагогів до проведення антинаркотичної роботи (до – 39 %, після – 64 %). Доведено, що педагоги оволоділи груповими формами роботи з дітьми та батьками, проявили готовність упровадження їх у практичну діяльність тощо. Альтернативою наркотизації був розвиток психосоціальних навичок підлітків: з 54 % до 77,7 % зріс рівень навичок спілкування; адекватну самооцінку продемонструвало 81,9 % підлітків експериментальної групи; з 60 % до 75 % зросла стійкість підлітків до впливу оточуючих та засвоєння ними

мінімальних поведінкових стратегій у ситуаціях міжособистісної взаємодії з дорослими та однолітками.

Таким чином, результати дослідження засвідчують ефективну дію *соціально-педагогічних умов ефективної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками*: цілеспрямована оптимізація групового та міжособистісного спілкування підлітків для формування психосоціальних навичок; позитивний особистісний вплив соціального педагога; активна участь лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків.

Запропоноване дослідження не вичерпує повною мірою всіх аспектів означеної проблеми. *Перспективним* бачимо більш детальне вивчення питань профілактики адиктивної поведінки у педагогічному колективі; цілеспрямоване обґрунтування положень щодо підготовки лідерів-ровесників; поглиблений аналіз взаємозв'язків антинаркотичної профілактичної діяльності, процесу формування здорового способу життя та розвитку психосоціальних навичок.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях автора:

1. Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками : метод. рек. / Т. А. Мартинюк ; [ред. П. М. Гусака та Л. М. Вольнової]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 81 с.

2. Мартинюк Т. А. Стан та перспективи організації соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками / Т. А. Мартинюк // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – 2008. – № 2. – С. 23–32.

3. Мартинюк Т. А. Референтна група як основний чинник спонукання підлітків до вживання психоактивних речовин / Т. А. Мартинюк // Соціалізація особистості : [зб. наук. праць / за заг. ред. проф. А. Й. Капської]. – Т. XXXI. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – С. 95–105.

4. Мартинюк Т. А. Залежність неповнолітніх від вживання психоактивних речовин / Т. А. Мартинюк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 25. – С. 338–343. – (Серія : Педагогіка і психологія).

5. Мартинюк Т. А. Уживання психоактивних речовин та їхній вплив на здоров'я підлітків / Т. А. Мартинюк, П. М. Гусак // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Педагогічні науки. – 2010. – № 13. – С. 232–237.

6. Мартинюк Т. Психоактивна речовина як провідний об'єкт залежності підлітків / Т. Мартинюк // Зб. наук. праць студентів та аспірантів / [за ред. П. М. Гусака та Н. І. Корпач]. – Луцьк : ПП Іванюк, 2010. – С. 76–79.

7. Мартинюк Т. Модель соціально-педагогічної профілактики залежності вживання психоактивних речовин підлітками / Т. Мартинюк // Wspolchesne strategie i wyzwania edukacyjne / [redakcja naukowa Piotr Mazur i Dorota Sikora]. – Chelmskie Towarzystwo Naukowe. – 2010. – С. 321–331.

8. Мартинюк Т. А. Сутнісна характеристика залежності від вживання психоактивних речовин неповнолітніми / Т. А. Мартинюк // Матеріали третьої міжнар. соц.-пед. конф. [«Соціально-педагогічні аспекти сприяння здоров'ю учнівської та студентської молоді»] (Луцьк, 1–2 жовт. 2008 р.). – С. 149–160.

9. Мартинюк Т. А. Механізми виникнення поведінки осіб, залежної від уживання психоактивних речовин / Т. А. Мартинюк // Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів [«Волинь очима молодих науковців : минуле, сучасне, майбутнє»] (Луцьк, 13–14 травня 2009 р.) : у 3 т. – Т. 1. – С. 303–305.

АНОТАЦІЇ

Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2011.

Висвітлено сутність та специфіку вживання ПАР як соціально-педагогічної проблеми. Розкрито чинники вживання ПАР та вплив групи як основного чинника залучення підлітків до вживання психоактивних речовин. Проаналізовано стан і перспективи організації антинаркотичної профілактики; обґрунтовано модель соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками; розроблено програму антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок та подано результати її втілення.

Визначено соціально-педагогічні умови профілактики вживання ПАР підлітками: цілеспрямована оптимізація групового та міжособистісного спілкування підлітків для формування психосоціальних навичок; позитивний особистісний вплив соціального педагога; активна участь лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків.

Ключові слова: вживання психоактивних речовин, вплив групи, психосоціальні навички, соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками.

Мартинюк Т. А. Социально-педагогическая профилактика употребления психоактивных веществ подростками. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – К., 2011.

Отражено сущность и специфику употребления психоактивных веществ (ПАВ) как социально-педагогической проблемы. Установлено, что стадии употребления ПАВ являются цепью поступков, которые могут быть представлены в виде такой последовательности: контакт, экспериментирование, или нерегулярное употребление ПАВ, регулярное употребление ПАВ, злоупотребление ПАВ, зависимость от употребления ПАВ. Такой подход позволил разграничить поведенческие проявления, что связаны с применением ПАВ, на соответственно вредные привычки, злоупотребление, аддиктивное поведение, зависимость от употребления ПАВ.

Употребление ПАВ рассмотрено как явление, что обусловлено рядом факторов: индивидуально-психологических, биологических, социальных. При этом указано, что влияние группы выступает наиболее значимым социальным фактором при привлечении к употреблению ПАР лиц подросткового возраста. Использование ее влияния признано одним из оптимальных способов предотвращения зависимости в подростковом возрасте, что может осуществляться путем своевременного выявления таких групп, организации социально-педагогической работы с ними, направленной на формирование способности сберечь конструктивное поведение.

Проанализировано состояние и перспективы организации социально-педагогической профилактики употребления ПАВ среди подростков. Обосновано стратегическую модель социально-педагогической профилактики употребления ПАВ подростками, которая отразила основные стратегические направления (первичная, вторичная, третичная профилактика) профилактической работы и компетентностный подход (знание ради умений). Установлено содержание социально-педагогической работы с подростками на каждой стадии употребления ПАВ, сформулированы цели и

предусмотрен конечный результат профилактической работы по формированию у них необходимых психосоциальных навыков.

В рамках модели разработано программу антинаркотической профилактики на основе формирования психосоциальных навыков. Она отобразила тактику профилактической работы с подростками, которые употребляют ПАВ, за такими направлениями: обучение позитивным психосоциальным навыкам, антинаркотическое воспитание, позитивная пропаганда здорового образа жизни и возможностей получения помощи относительно проблем применения ПАР и зависимости, подготовка кадров для организации эффективной профилактики употребления ПАР, активизация антинаркотической политики школы по вопросам устранения внешних факторов наркотизации школьников.

Все виды профилактической деятельности определены в соответствии с установленными стадиями употребления ПАР. Она обеспечивала положительно направленный переход подростка из одной стадии цикла изменений поведения, связанного с употреблением ПАВ, к другой (предыдущие размышления – размышления – определение – действия – сохранение изменений), вплоть до полного прекращения употребления.

Представлены результаты опытно-экспериментальной проверки модели социально-педагогической профилактики употребления ПАВ подростками за такими параметрами: соответствие программы ее назначению; процесс реализации программы; результаты программы – ее эффективность.

Выявлены социально-педагогические условия эффективной профилактики употребления ПАВ подростками: целенаправленная оптимизация группового и межличностного общения подростков с целью формирования психосоциальных навыков; позитивное личностное влияние социального педагога; активное участие лидеров-ровесников в реализации профилактических программ для подростков.

Ключевые слова: употребление психоактивных веществ, влияние группы, психосоциальные навыки, социально-педагогическая профилактика употребления психоактивных веществ подростками.

Martynyuk T. A. The social and pedagogical prophylaxis of the use of narcotic matters by teenagers. – Manuscript.

The thesis for a Candidate's Degree on a specialty 13.00.05 – social pedagogic. National M. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2011.

Essence and specific of the use of narcotic matters is reflected as a social-pedagogical problem. The specific of reviewer is exposed group as a basic factor of bringing of teenagers in to the use of narcotic matters. The state and prospects of organization of narcotic prophylaxis is analyses; the model of social-pedagogical prophylaxis of the use of narcotic matters by teenagers based; the narcotic prophylactic program based on forming of Life Skills is developed, and the results of its embodiment are presented.

The social-pedagogical terms of prophylaxis of the use of narcotic matters are definite by teenagers: purposeful optimization of group and interpersonal intercourse of teenagers by facilities of training of forming of Life Skills; positive personality influencing of social teacher; active participation of leaders-persons of the same age in realization of the prophylactic programs for teenagers.

Key words: the use of narcotic matters, influencing of group, Life-skills, social-pedagogical prophylaxis of the use of narcotic matters by teenagers.

Підписано до друку 04.04.2011. формат $60\times90^{1}/_{16}$.
Обсяг 0,9 обл.-вид. арк., 0,9 ум. друк. арк. Наклад 100 прим. Гарнітура Times.
Друк – Волинський національний університет ім. Лесі Українки.
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13. Зам. 2488.

сканирование